

Faktitív igék a kildini lapp nyelvjárásban

Jelen dolgozat anyagát Leningrádban jegyeztem fel 1965-ben. Kolai-lapp informátoraim egyike, G. A. Šaršina — a Herzen Pedagógiai Főiskola matematika szakos hallgatója — nemcsak tehetséges mesélőnek bizonyult, hanem arra is kiválóan alkalmas volt, hogy nyelvtani példamondatokat diktáljon. E tanulmány teljes példaanyagát Šaršina közlése alapján gyűjtöttem össze.

Nyelvmesterem a kildini nyelvjáróterülethez tartozó Voronyje faluból származik. 1940. december 22-én született. Szülei az anyagfeljegyzés idején Lovozero-ban éltek, de közlöm gyermekkorát Voronyjében töltötte., Otthon, a családban lappul beszélnek, és Šaršina Leningrádban is sokszor találkozik lappokkal, keresi az alkalmat, hogy anyanyelvén beszélhessen. Anyanyelvét, annak ellenére, hogy orosz iskába járt, jól tudja és főiskolai tanulmányait is orosz nyelven végzi.

E tanulmány feladata: a kildini lapp faktitív igék osztályozása környezetük formális elemzése alapján. Faktitív igéken itt csak olyan igéket értek; amelyek önálló szó formájában fejezik ki a cselekedtetést vagy a tiltást. Nem a magyarból és más finnugor nyelvekből ismert *-t-* képzős műveltető (kauzatív) igékről szólunk, hanem olyan igékről, amelyeknek közös szemantikai sajátossága, hogy körülbelül azt fejezik ki önálló ige formájában, amit a műveltető igék műveltető igeképzője kifejez.

E lapp igék vizsgálatával hármas célunk van:

1. a kidolgozatlan kolai-lapp mondatban e részletkérdésének vizsgálata;
2. a teljes egészében saját gyűjtéséből való példaanyag formájában új kolai-lapp nyelvi anyag közlése;
3. végül szeretnék az igeosztályozás új módjának konkrét nyelvi anyagon való alkalmazásából bizonyos általános nyelvészeti következtetéseket is levonni.

Korpuszunk kolai-lapp mondatai négy elemből állnak: egy faktitív igéből és három olyan szóból, melyek a faktitív igétől függenek (egy nominativusban álló névszóból, egy függő esetben álló névszóból és egy infinitivusban vagy conditionalisban álló igéből). Ha van a mondatban e négy szón kívül más bővítmény vagy kötőszó, ezeket az elemzés során nem vesszük figyelembe. Ugyancsak figyelmen kívül hagyjuk a lineáris struktúrát, vagyis a négy elem sorrendjét.

A vizsgált mondat típus képlete:

V (NNV)

Közlöm segítségével 21 faktitív igét sikerült összegyűjtenem:

1. <i>anne</i>	kérni
2. <i>anse</i>	kérni, megkérni

3. <i>cavvióže</i>	megakadályozni, zavarni, lebeszélni
4. <i>čellke</i>	mondani
5. <i>cevdzelle</i>	lebeszélni
6. <i>kedžže</i>	kérni (nem faktitív jelentésben: kérdezni)
7. <i>káhče</i>	hívni
8. <i>lueštelle</i>	elengedni (vkit, hogy vmit csináljon)
9. <i>lūššte</i>	elengedni; megengedni
10. <i>mathe</i>	tanítani, kioktatni
11. <i>mešje</i>	zavarni, gátolni a cselekvésben
12. <i>moldedde</i>	könyörögni
13. <i>molle</i>	kérni
14. <i>pahke</i>	megparancsolni; kényszeríteni
15. <i>pákne</i>	ösztönözni, kényszeríteni
16. <i>páknelle</i>	ösztönözni; kényszeríteni (tartósan)
17. <i>sarrne</i>	mondani
18. <i>sárnxelle</i>	rábeszélni
19. <i>vékxe</i>	segíteni
20. <i>vulgahē</i>	elküldeni (vkit vmit csinálni)
21. <i>vulgahelle</i>	küldeni (vkit vmit csinálni)

Hogy ezeket az igéket optimális környezetüknek, azaz a V (NNV) típusú mondat zárójelben levő három elemének sajátosságai alapján osztályozhassuk, ahhoz a következő vizsgálatokat kell elvégeznünk: morfológiai szempontból meg kell vizsgálnunk a ragozott (nem nominativusban álló) névszót és a faktitív igétől függő másik igét, és jellemeznünk kell a nominativusban álló névszót.

Mondatainkban a nominativuson kívül a kolai-lapp esetrendszernek csak három esete fordul elő: az accusativus, a dativus-illativus és (jegyzékünknek csak egy igéje mellett) az inessivus-elativus. Jegyzékünk 21 igéje közül 20 ige mellett a ragozott névszó vagy csak accusativusban, vagy csak dativus-illativusban, vagy csak inessivus-elativusban állhat. A jegyzék 9. számú igéje mellett lehetséges az accusativusban vagy a dativus-illativusban álló névszó, aszerint, hogy 'elengedni' vagy 'megengedni' a faktitív ige jelentése.

Példa az accusativus kizárólagos használatára:

allk ann pastex anhte sonne nuur 'A fiú kéri a pásztorot, (hogy) adja oda [adni] neki a zsineget'.

Példa a dativus-illativus kizárólagos használatára:

njit čilke adžžā, stobj valtač son milte 'A leány mondta az apának, hogy vigye őt magával'.

Példa a 9. számú ige mellett az accusativus vagy a dativus-illativus alternatív használatára:

kalsā lūšte parnā širre 'Az öregember elengedte a gyereket játszani';
kalsā lūšte parnejā širre 'Az öregember megengedte a gyerekeknek, (hogy) játsszék [játszani]'.

Példa az inessivus-elativus kizárólagos használatára (csak a 6. számú ige mellett):

allk kaddž ažišs vekxe sonne 'A fiú kéri az apját [az apjától], (hogy) segítsen [segíteni] neki'.

A faktitív igétől függő másik ige alakja a kolai-lappban nemcsak magától a faktitív igétől függ, hanem attól is, hogy a nominativusban álló névszó (initiator, példamondatainkban a faktitív ige alanya) élőlényt vagy élettelen lényt jelent-e. Ha az initiator személy, élőlény (és ez jegyzékünk minden igéje mellett lehetséges), akkor a függő ige vagy infinitivusban vagy conditionalisban áll.

Példa az infinitivus vagy a conditionalis alternatív használatára:

āka kāhhč nūidve kādde sukk 'A nagyanya hívja a kislányt harisnyát kötni [kötni harisnyát]';

āka kāhhč nūidvč, štobi sonn kādač sukk 'A nagyanya hívja a kislányt, hogy [ő] kössön harisnyát'.

Ha a ragtalan névszó nem személyt, nem élőlényt, hanem élettelen tárgyat, vagy elvont fogalmat jelöl, akkor a függő ige mindig infinitivus. Pl.:

kesse varř kāhhč olmet kumprīt kopče 'Nyáron az erdő hívja az embereket gombát [plur.] szedni'.

A következő táblázat mutatja a faktitív igéktől függő ragozott névszónak és a függő igének alakját, valamint a ragtalan névszónak a fenti szempontok szerinti sajátosságait. A lapp mondatokban valóban realizálódó kapcsolatokat „+” jellel, a logikailag lehetséges, de a mondatokban nem realizálódó kapcsolatokat pedig „-” jellel jelöljük:

A ragtalan névszó	A függő ige	A ragozott névszó esete		
		1 accusativus	2 dativus-illat.	3 iness.-elat.
I személyt jelöl	0 infinitivus	+	+	+
	1 conditionalis	+	+	+
II nem személyt jelöl	0 infinitivus	+	+	-
	1 conditionalis	-	-	-

Amint a táblázaton látható, a 12 logikai lehetőség közül csak nyolc van meg a valóságban, és a 8 valóságos kapcsolat közül 6 olyankor realizálódik, amikor a nominativusban álló névszó személyt (élőlényt) jelöl. Ha ez a névszó nem személyt (nem élőlényt) jelöl, akkor a függő ige nem állhat conditionalisban, és infinitivus formájában is csak akkor fordul elő (élettelen initiator mellett), ha a másik, vagyis a ragozott névszó, accusativusban vagy dativus-illativusban áll.

Az elemzés következő fázisán vegyük most sorra külön-külön a realizálódó kapcsolatokat. A kapcsolattípusok képletében jelöljük az elemeket a táblázatban megadott jelekkel:

accusativus = 1, dativus-illativus = 2, inessivus-elativus = 3; személy (élőlény) = I, nem személy (élettelen lény) = II; a függő ige infinitivusa = 0, a függő ige conditionalisa = 1, mindkét lehetőség (infinitivus vagy conditionalis) = 01.

A realizálódó kapcsolatok a következők:

1. I + 1 + 01:

nezān pāknel űjĭtbeleš čāž kuűnĭte 'Az asszony (arra) kényszeríti a mostohalányát, (hogy) hozzon [hozni] vizet';

nezān pāknel űjĭtbeleš, šĭtoj sonn čāž kuantāč 'Az asszony (arra) kényszeríti a mostohalányát, hogy hozzon vizet [vizet hozni]'.

2. I + 2 + 01:

lĭxcĭj sārűn keblajĭ lešše 'Az orvos (azt) mondja a betegnek, (hogy) feküdjék [feküdni]';

lĭxcĭj sārűn keblajĭ, šĭtoj sonn lēžāč 'Az orvos (azt) mondja a betegnek, hogy [ő] feküdjék [feküdni]'.

3. A 9. számú ige mellett a szavak kapcsolódására két lehetőség van: I + 1 + 01 vagy I + 2 + 01.

I + 1 + 01:

olme lušĭűn vennas kĭbble jāvű mĭlĭte 'Az emberek hagyták a csónakot úszni a tavon [tó mentén]';

olme lušĭűn vennas, šĭtoj sonn kĭblāč jāvű mĭlĭte 'Az emberek hagyták a csónakot, hogy [az] ússzék [úszna] a tavon [tó mentén]'.

I + 2 + 01:

kalsĭ lűšĭte parnejĭ šĭrre 'Az öregember megengedte a gyereknek, (hogy) játsszék [játsszani]';¹

kalsĭ lűšĭte parnejĭ, šĭtoj sonn šĭrāč 'Az öregember megengedte a gyereknek, hogy [ő] játsszék [játsszana]'.

4. I + 3 + 01:

atĭk kadđž ažšĭš vĕkxe sonne 'A fiú kéri az apját [az apjától], (hogy) segítsen [segíteni] neki';

atĭk kadđž ažšĭš, šĭtoj sonn vĕkhāč sonne 'A fiú kéri az apját [az apjától], hogy [ő] segítsen [segítene] neki'.

5. A „II + 1 + 0” kapcsolattípus csak mint alternatíva fordul elő olyan igéknél, melyeknél lehetséges az „I + 1 + 01” kapcsolattípus is.

II + 1 + 0:

kesse varű kĭhhĕ olmet kumprĭt kopče 'Nyáron az erdő hívja az embereket gombát [plur.] szedni'.

6. A „II + 2 + 0” kapcsolattípus is csak mint alternatív lehetőség fordul elő olyan igéknél, melyeknél lehetséges az „I + 2 + 01” kapcsolattípus is.

II + 2 + 0:

kebb meššaj olmĭje lĭhke 'A betegség zavarja az embert a munkában [... az embernek dolgozni]'.

A fentiek alapján a kildini lapp nyelvjárás faktitív igéit hat alcsoportra oszthatjuk. Nézzük meg ezeket az alcsoportokat a hozzájuk tartozó igék jelentése szempontjából.

1. Az első alcsoportoz tartozó igék — amelyeknek egyetlen lehetséges kapcsolattípusa: I + 1 + 01 — a következők (a számok az igék jegyzékében levő sorszámokat jelentik): 1., 2., 5., 8., 13., 15., 16., 20., 21. Ezek az igék a

¹Néhány példa ismétlődik, mivel az anyag végleges rendezése után nem volt többé alkalom arra, hogy nyelvmesteremmel találkozzam.

8. számú ige kivételével általában beszédtevékenység útján való cselekvésre indítást (kérést, parancsot, elküldést) jelentenek. A 8. számú ige jelentésében nem olyan világos a beszédtevékenység, de többnyire szóbeli formában történik az elengedés is. Az alcsoport egyetlen igéje, az 5. számú ige a cselekvésről való lebeszélést, azaz „nem-cselekvésre” buzdítást jelöl, ami szintén beszéd útján történik.

2. A második alcsoportba — melynek egyetlen realizálódó kapcsolat-típusa: $I + 2 + 01$ — a következő igék tartoznak: 4., 12., 17., 18. Ezek közül kettő (4. és 17.) beszélést, mondást jelöl. A 12. ige jelentése 'könyörögni', a 18.-é pedig 'rábeszélni'. Mivel többnyire a könyörgés és a rábeszélés is beszéd formájában szokott történni, ennek az alcsoportnak is van a faktitív szemantikai sajátosságon kívül még egy közös szemantikai sajátossága: a beszédtevékenység.

3. A 9. számú ige ($I + 1 + 01$ vagy $I + 2 + 01$ kapcsolattípussal) a formális elemzés alapján külön alcsoportot alkot. Jelentése: 'elengedni, megengedni'. Tehát ez is olyan cselekvést jelöl, amely történhet beszédtevékenység formájában is.

4. Ugyancsak külön alcsoportot alkot a 6. számú ige ($I + 3 + 01$). Jelentése: 'kérni', ami szintén történhet beszéd formájában.

5. Az ötödik alcsoportba ($I + 1 + 01$ vagy $II + 1 + 0$) két ige tartozik: 7. és 10. Jelentésük: 'hívni' és 'tanítani, kioktatni'. Jelentésük különböző, de van közös tulajdonságuk a faktitív szemantikai sajátosságon kívül is: hívni és tanítani lehet szóban, de lehet szó nélkül is, vagyis a beszédtevékenység nem tartozik jelentésük leglényegesebb vonásai közé.

6. A hatodik alcsoportba négy ige tartozik: 3., 11., 14. és 19. ($I + 2 + 01$ vagy $II + 2 + 0$). E négy ige közül csak kettőnek van a faktitív szemantikai sajátosságon kívül közös szemantikai sajátossága: a 3. és a 11. igének, melyek zavarást, a cselekvésben való akadályozást jelölnek. A másik két ige jelentése más: a 14. parancsot, a 19. segítséget jelöl. E négy ige közül egyedül a 14.-ről mondhatnánk, hogy az általa kifejezett cselekvés gyakran történik beszédtevékenység útján.

Befejezésül nézzük meg mit mond konkrét nyelvi anyagon végzett vizsgálatunk általában a környezet formai elemeinek és a jelentésnek összefüggéséről. Egészen biztos, hogy van ilyen összefüggés. A formális elemzés útján nagyjából egy csoportba kerültek a beszédtevékenység útján való ráhatást, kérést, parancsot, elküldést stb. jelölő igék. A 21 faktitív ige közül csak három jelent nem-cselekvésre való ösztönzést, azaz akadályozást, zavarást (3., 5. és 11.), és ezek közül kettő a formális elemzés útján egy alcsoportba került. De ugyanennek az alcsoportnak igéi között lényeges szemantikai különbségek is vannak. A tanulságot így fogalmazhatnánk meg: a formális elemzés segít a jelentés megközelítésében, de a jelentés maradéktalan feltárásához nem elegendő.

SZABÓ LÁSZLÓ